
АРХЕОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

*Борисенко М.
(м. Київ)*

ДОКУМЕНТИ ЦДАВОВУ УКРАЇНИ ПРО НОРМУВАННЯ РОБОЧОГО ЧАСУ В УРСР У 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

Проблема встановлення тривалості робочого дня в Україні у 20-х роках ХХ ст. має важливе наукове значення. Її розкриття дозволить заповнити недосліджену сторінку у вітчизняній науці, виявити шляхи і методи дій державних органів влади, спрямованих на організацію виробництва з одночасною спробою обґрунтувати власні відходи від своїх попередніх обіцянок щодо скорочення тривалості робочого часу робітників на фабриках і заводах. Першорядне значення при дослідженні теми мають насамперед нові архівні матеріали, що не були ще в науковому обігу.

У даній статті ставиться мета проаналізувати комплекс відповідних документів, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. На сьогоднішній день ця тема не знайшла належного висвітлення в науковій літературі. У ній відсутні спеціальні праці, які б розкривали обрану тему в усій її комплексності та вичерпності. Існують тільки окремі публікації, де ця проблема лише зачіпається при дослідженні дотичних до неї проблем [1].

Значна частина матеріалів про нормування робочого часу на підприємствах та ставлення до цієї проблеми різних громадських організацій зосереджена у фонді № 1 (Всеукраїнський центральний виконавчий комітет). Зокрема, у справі № 977 (Оп. 2) наведені «Тимчасовий статут «Товариства час», затверджений у Москві 2 серпня 1923 р., а також план роботи правління «Харківського товариства економії робочого часу» на вересень-жовтень 1923 р. У першому документі визначені завдання і методи роботи товариства, наголошено на тому, що товариство діє в тісному «контакті з партією, вважає себе одним з її засобів в роботі» [2]. У другому – планувалось проведення 6–8 засідань протягом 3 хвилин кожне, необхідність вступу до відповідного союзного об'єднання, скликання трьох загальних і двох делегатських зібрань членів товариства, встановлення зв'язку з усіма харківськими товариствами, що ставили мету економії робочого часу, організація бібліотеки, заслуховування заяв про нераціональне використання робочого часу окремими працівниками, установами і організаціями, збирання, розгляд і в необхідних випадках «спрямовувати проекти, що допомагають впорядкувати робочий час» [3]. Крім того, ставилось завдання відкрити «Куточок «Часу» в газетах «Пролетар», «Комуніст» та в ряді журналів.

Товариство виробило «заповіді», які регламентували поведінку його членів. Так, вони мали вчасно з'являтися на всі засідання, добре виконувати взяті на себе зобов'язання, планувати свій робочий день, берегти інструменти, тримати їх у порядку. Окремо ставились

завдання реагувати на «безлад» на робочому місці, агітувати за «порядок, точність і акуратність», залучати до товариства нових членів [4].

У тому ж описі в справі 930 вміщено матеріали засідання ВУЦВК від 21 липня 1923 р., один з пунктів яких стосується відпочинку «відповідальних працівників». На ньому було ухвалено таку постанову: «з метою раціонального використання недільного відпочинку заборонити скликання засідань, нарад, комісій як законодавчих органів, так і скликуваних окремими державними органами в період липня–жовтня, починаючи з 1400 суботи до 1000 понеділка» [5].

Досить важливий за змістом документ, який демонструє ставлення ВУЦВК до проблеми регламентації робочого часу місцевими органами влади, вміщено у справі № 2548 (Оп. 2). З неї видно негативне ставлення вищих органів влади до церковних свят. Так, у відповідь на розпорядження Катеринославського губкому про скорочення робочого дня на дві години та їх оплату напередодні Різдва юридична «частина» ВУЦВК зробила висновок про його незаконність на підставі Кодексу законів про працю, який допускав тільки 10 «особливих днів відпочинку», до яких день Різдва не відносився. Подібну позицію зайняв і Народний комісаріат праці, що також наполягав на відміні відповідного розпорядження Катеринославського Губвиконкому [6].

Настійливі клопотання місцевих органів влади і трудових колективів про врахування місцевих особливостей при визначенні робочого часу змушували ВУЦВК робити у цьому плані певні корективи, які не відзначалися особливою ефективністю. Ця особливість роботи центральних і республіканських органів влади знайшла відповідне відображення у справі № 2761 (Оп. 2). У ній знаходиться повідомлення Секретаріату Президії ВУЦВК від 1926 р. про те, що для розгляду питання про пристосування днів і годин роботи всіх радянських закладів і установ до місцевих побутових і кліматичних умов 24 лютого 1926 р. створено спеціальну комісію [7]. Зміст справи свідчить про те, що ВУЦВК навіть у цьому питанні був залежний від ЦВК СРСР і своє рішення про створення комісії обґрунтовував відповідним циркуляром ЦВК СРСР.

Матеріали справи № 506 (Оп. 3) того ж фонду переконують у залежності вищих органів управління України від загальносоюзних органів влади. Так, Наркомпраці УРСР від 27 лютого 1926 р. просто продублював постанову НКП СРСР, яка встановлювала:

1. «У міжнародний день «працівниць» (8 березня) жінки щорічно звільняються від роботи на всіх підприємствах, закладах, господарствах на 2 години раніше звичного строку;
2. На підприємствах, у закладах і господарствах, де жінки становлять більшість і де призупинка їх роботи повинна викликати призупинку всього закладу, підприємства або господарства, робота останнього призупиняється на 2 години раніше;
3. На суспільно-необхідних підприємствах — телеграф, телефон, лікарні, транспорт, суспільні їдальні — працівниці від роботи не звільняються і оплата за роботу відбувається в звичному розмірі;
4. Тих, кому оплата йде поденно або здільно, робітницям, що працювали 8 березня неповний робочий день, доплачується за 2 години по тарифній ставці, а з заробітку помісячно — нічого не утримується» [8].

Певний матеріал про нормування робочого часу зберігається і в справах опису № 4. Зокрема, це переважно постанови директивних органів, що стосувались відміни і введення нових свят. Причому ВУЦВК фактично просто дублював відповідні постанови ЦВК СРСР, пристосовуючи до них особливості роботи людей у різних регіонах. У справі № 14 знаходиться протокол постанови ВУЦВК від 31 серпня 1928 р., яким на підставі відповідної постанови ЦВК про святкування 2 травня з 1929 р. вносились зміни у відзначення релігійних свят. Вона зобов'язувала округові відділи праці «викреслити з списків днів відпочинку день «Вшестя», якщо воно було днем відпочинку в цій місцевості в минулому, а в місцевості, де в минулому до числа окремих днів відпочинку «Вшестя» не включалось викреслити зі списку окремих днів відпочинку з найближчих до 2 травня днів відпочинку, що існував у цій місцевості» [9].

У цій же справі вміщено протокольну постанову ВУЦВК від 13 червня 1928 р., яка згідно постанови Президії ЦВК СРСР вносила зміни у святкові дні та дні відпочинку, які були нею раніше встановлені. Зокрема, артикул 42 визначав, що «до числа свят і неробочих днів, коли наймита (наймичку) звільняють від роботи, належить: односторонній відпочинок раз на тиждень, свята 1 і 22 січня, 12 і 18 березня, 1 і 2 травня, 7 — 8 листопада, а також окремі дні відпочинку, встановлені згідно з артикулом 112 КЗ про працю УРСР відповідно до місцевих умов, складу людності, народних свят тощо» [10].

Ці дні свят і відпочинку вводились також для домових робітників (робітниць), учнів кустарів і ремісників, у промисловій кооперації та трудових артілях. Крім цих свят, дозволялось встановлювати 6 днів відпочинку на рік відповідно до місцевих умов, складу населення і народних свят [11].

А в справі № 189 зберігається телеграма ВУЦВК від 23 квітня 1928 р., що дублює постанову Президії ЦВК СРСР «Про святкові дні, присвячені дню Інтернаціоналу та про окремі дні відпочинку». У ній місцевим органам влади просто повідомлялось про те, що, починаючи з 1929 р. на всій території СРСР вводиться свято Міжнародного робітничого дня, яке мало святкуватись протягом 1—2 травня. У ці дні робота на всій території держави заборонялась. Характерно, що ведення нового свята обґрунтовувалось «потребою трудящих СРСР в найбільш повному відзначенні міжнародного робітничого дня» [12].

Частина документів про регламентацію робочого часу зосереджена під описом № 5. Тут зокрема зберігається постанова урядової комісії при РНК УСРР від 29 квітня 1930 р. про переведення підприємств і установ на безперервний робочий тиждень та впорядкування робочого часу. Нею встановлювався 5-денний пересувний робочий тиждень замість твердого тижня. У цьому випадку графік роботи визначався незалежно від кількості календарних днів у місяці, не рахуючи п'яти днів революційних свят (22 січня, 1-2 травня, 7—8 листопада). Він запроваджувався після революційних свят 1—2 травня 1930 р. [13].

Окремою постановою ВУЦВК і РНК УССР визначалось, що «неповнолітнім, допущених до акордних робіт, платиться під час виконання цих робіт однаково як і дорослим акордовим робітникам, доплачуючи їм за дві години, при 8-ми годинному робочому дні, і за одну годину при 7-ми годинному за їхньою тарифною ставкою» [14]. Тривалість нічної роботи скорочувалась на одну годину, але на безперервних виробництвах залишалась незмінною. До нічних робіт не допускались вагітні жінки і жінки, що годували дітей груддю до шести місяців. Ці матеріали зберігаються у справі № 242.

Одночасно з цим документом ВУЦВК констатує те, що введення безперервного робочого тижня виявилось погано підготовленим, недостатньо ув'язаним між різними виробничими і управлінськими ланками та викликало опір самих працівників. Про це свідчить і справа № 439, де вміщено додаток до протоколу засідання колегії НКРСІ від 30 серпня 1930 р. В ньому, зокрема, зазначалось, що в «низці» центральних установ недопустимо неухважно ставляться до виконання директив уряду «щодо організації роботи своїх апаратів за безперервним робочим тижнем, як одним з могутніх засобів раціоналізації апарату, боротьби з бюрократизмом і волокітою, посилення і забезпечення безперебійного обслуговування усіх галузей народного господарства відповідно до вимог соціалістичного будівництва й широких верств працюючих, що забезпечує посилення контролю з боку робітничої класи за роботою апарату, незважаючи на це, на сьогодні, за поодинокими випадками, центральні установи не приділили потрібної уваги цьому питанню» [15].

Далі в додатку зазначалось, що переведення центральних установ на безперервний робочий тиждень викрило неорганізованість роботи установ, її технічну й методичну заскорузлість, нездатність йти в ногу з темпами соціалістичного будівництва. Причому вищі чиновники мусили визнати, що плани про впровадження безперервного робочого тижня не викликали серед керівників установ і громадськості сміливих і рішучих заходів до перебудови роботи апарату у відповідному напрямку. При цьому наводились конкретні приклади такого відношення центральних установ до нововведення.

У протоколі засідання колегії намічались і заходи по подоланню виявлених недоліків, серед яких були доручення групі рацуправління разом з продовженням вивчення досвіду

безперервної роботи в окремих організаціях проконтролювати її у 28 центральних установах, районних апаратах, заборонити «неправильний розподіл вихідних днів», скликання будь-яких засідань «у 2-гу та 4-ту бригади», а також самовільний перехід на переривний тиждень роботи тощо [16].

Окремі матеріали з проблеми нормування робочого часу зосереджені у фонді № 2 (Рада народних комісарів УРСР), оп. 1. Так, у справі № 576 вміщено постанову Ради народних комісарів від 20 квітня 1920 р. про заборону радянським закладам, підприємствам і організаціям проводити будь-які засідання в «години занять». Постійним, тимчасовим комісіям, колегіям, комітетам наказувалось проводити засідання «поза годинами службових занять». Робота на таких засіданнях могла оплачуватись, а порушників розпорядження чекав суд Ревтрибуналу [17].

Незначна частина матеріалів про встановлення норм робочого часу на підприємствах, в організаціях і установах знаходиться у Ф. 337, оп. 1. Зокрема, викликає інтерес справа № 8394 з протоколом засідання секції праці Укрдержплану від 21 червня 1929 р., на якому висловлювались різні думки щодо цієї проблеми. Доповідачі Ліberman, Філіпов, Шатан відзначали значну складність при впровадженні у виробництво безперервного тижня і наголошували на необхідності додаткового вивчення проблеми. У такому ж плані була прийнята і ухвала. У доповідній записці до президії ВРНГ УСРР зазначалось: «перехід на безперервне виробництво означає використання устаткування на підприємствах протягом 7 днів тижня, а також і в дні свят, з залишенням при цьому без змін загальної кількості днів відпочинку, що їх встановлено існуючим законодавством для працюючих. Таким чином замість 300 днів підприємства мають працювати 360 днів протягом року (за проектом т. Ларіна буде залишено лише 5 революційних свят)» [18].

За міркуваннями одного з ініціаторів такого нововведення Ларіна, обгрунтованого в ряді газетних статей, перехід на безперервне виробництво мав дати збільшення загального випуску продукції на 20%, зниження її собівартості, залучення до промисловості нових кадрів робітників з числа безробітних і т.п.

Урядова комісія розробила план переведення підприємств на безперервний робочий тиждень в першому кварталі 1929/30 року. З метою нормального обслуговування робітників цих підприємств планувалось перевести на безперервну роботу також обслуговуючі організації, у тому числі робітничу кооперацію, медичні установи, транспорт тощо. Особлива увага зверталась на узгодження графіку руху робочих і приміських потягів з роботою підприємств, що були переведені на безперервну роботу. Ставилось також завдання посилити роз'яснювальну роботу серед працівників стосовно необхідності та значення переведення підприємств та установ на безперервний робочий тиждень [19].

Таким чином, у ряді фондів ЦДАВОВУ України зберігається чимало оригінальних документів директивних органів влади про особливості визначення тривалості робочого часу на виробництві. Вони свідчать як про їх ставлення до цієї проблеми, так і про залежність від союзних органів влади навіть при вирішенні завдань місцевого значення.

Використана література:

1. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917–1920 гг.). – К., 1986; Даниленко В.М., Касянова Г.В., Кульчицького С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991; Шаповал Ю. Україна в 20-50 рр. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). – К., 1994; Морценок Л.М. Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави 1918–1959 рр. – К., 1998; Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. – К., 2003; Чорна Н.В. Формування адміністративно-командної системи управління промисловістю України (кінець 1917 – початок 30-х років). Автореф. дис. к.і.н. – Х., 1998; Гринчуцький В.І. Промислові трести України у роки нової економічної політики (1921–1929 рр.). Автореф. дис. к.і.н. – К., 1998.

2. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 977. – Арк. 14.

3. Там само. – Арк. 12.

4. Там само. – Арк. 13.

5. Там само. – Спр. 930. – Арк. 43.

6. Там само. – Оп. 2. – Спр. 2548. – Арк. 85.
7. Там само. – Спр. 2761. – Арк. 134.
8. Там само. – Спр. 506. – Оп. 3. – Арк. 449.
9. Там само. – Оп. 4. – Спр. 14. – Арк. 373-374.
10. Там само. – Арк. 26.
11. Там само. – Арк. 27, 28.
12. Там само. – Спр. 189. – Арк. 3-10.
13. Там само. – Оп. 5. – Спр. 242. – Арк. 5.
14. Там само. – Арк. 11.
15. Там само. – Спр. 439. – Арк. 44.
16. Там само.
17. Там само. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 576. – Арк. 106.
18. Там само. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 8394. – Арк. 6.
19. Там само. – Арк. 100.

*Жиленкова І.
(м. Київ)*

ОСНОВНІ ГРУПИ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Ліберально-демократичний рух – складний і багатогранний процес, важливий фактор суспільного розвитку, охоплює ідейні та організаційні основи, практичну і видавничу діяльність різноманітних угруповань, що пропагували ідеали свободи і прав людини. Особливість ліберально-демократичної течії національно-визвольного руху в Україні полягає в тому, що, з одного боку, лібералізм зазнавав впливу так званого класичного, західноєвропейського лібералізму, а з другого взаємодіяв з представниками російського лібералізму, чий погляд і гасла далеко не співпадали з ідеями українського самозбереження та відродження. Ці та інші особливості можна пізнати та осмислити лише на основі фронтального опрацювання та критичного аналізу вітчизняних і зарубіжних джерел, всебічного аналізу численної наукової та науково-популярної літератури, що прямо або опосередковано висвітлює історію зародження та розвитку ліберально-демократичного руху в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Дана стаття присвячена висвітленню одного з важливих дослідницьких завдань – характеристиці джерельної бази цієї проблеми.

Під джерелами історії ліберально-демократичного руху розуміють всю сукупність найрізноманітніших – письмових, речових, зображувальних та інших носіїв інформації, які дають відомості про історію зародження і поширення ліберальних ідей, виникнення організаційних структур, що сприйняли ці ідеї і реалізовували їх; про відомих діячів ліберально-демократичного спрямування, їх внесок в ідейну скарбницю лібералізму та практичну діяльність у межах національно-визвольних змагань в Україні. Величезний пласт цієї інформації містять письмові джерела. Ці документи можна умовно класифікувати на чотири групи.

Перша група – це документальні джерела, частина яких оприлюднена в збірниках [1]. Ці збірники видані в радянський період, всупереч їх партійно-класовій спрямованості, упередженому підбору джерел про революційний рух в Росії та Україні, містять ряд важливих документів, що дають прямі або побічні відомості про джерела і шляхи